

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of International Social Research
Cilt: 4 Sayı: 16 Volume: 4 Issue: 16
Kış 2011 Winter 2011

I. HÜSREV DÖNEMİ'NDE İPEK YOLU ÜZERİNDE SASANİ-GÖKTÜRK MÜCADELESİ (531-579)
SASSANID AND GÖKTÜRK STRUGGLE (531-579) ON SILK ROAD DURING PERIOD OF 1ST HUSREV

Yılmaz KARADENİZ*

Özet

VI. asrın son yarısında dünya siyasetinde önemli bir yer tutan çağdaş iki devletten Sasani ve Göktürk devletleri, Çin'den başlayıp İstanbul'a kadar devam eden ticari güzergâh üzerinde kıyasıya bir mücadeleye girişmişlerdir. Bu mücadele sırasında mihver devlet rolünü oynayan Göktürk Devleti, siyasi ve ekonomik şartlara göre Sasani ve Bizans ile diplomatik ve askeri temaslarda bulunmuştur. Sasani Devleti, bu güzergâhı kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmaya çalışırken karşısında Göktürk ve Bizans devletlerini bulmuştur. Göktürk Devleti, bu güzergâhın kendisine bahsettiği coğrafi imkânları kullanarak Sasanilerin ekonomik ve askeri manevra alanlarını daraltmak istemiştir. Sasani Devleti'nin en parlak dönemi olan I. Hüsrev zamanında İpek Yolu'na müdahil olmuş, gerek doğu-batı yönünde işleyen yolun kontrolü ve gerekse Bizans'ın Sasanilere karşı savaşa sürüklenmesinde etkili olmuştur. Ayrıca Sasani ve Bizans devletlerini etkisiz hale getirip dünya devleti mesabesine erişmiştir. Bu yüzden, incelediğimiz bu dönemdeki Göktürk-Sasani mücadelesi biri yerleşik ve diğeri göçebe bir devletin mücadelesi değil, iki dünya devletinin mücadelesi olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Göktürk, Sasani, Bizans, İpek Yolu, İstemi Yabgu, I. Hüsrev.

Abstract

In the last half of 6th century two states Sassanid and Göktürks which existed through the same age, warfare on the trade routes which were starting from China to Istanbul. Through that period Göktürk state which also played an axis role, established diplomatic and military relations with two other states on the basics of political and economical conditions. Sassanid state encountered Göktürk and Byzantium states while trying to use benefits of the route. Göktürk state wanted to restrict Sassanid's economic and military movements by using routes endowed by the geographical region. During the period of 1st Husrev which was also most magnificent era for Sassanid, Göktürks state interfered Silk Road extending from west to east and controlled the road meanwhile became effective on war which was set by Byzantium on Sassanid. Also Göktürk State weakened both Byzantium and Sassanid, and established a state match for most powerful countries. Thus warfare between Sassanid and Göktürk is not about warfare between a nomadic and settled state but is about on warfare between two World States.

Key Words: Göktürks, Sassanid, Byzantium, Silk Road, İstemi Yabgu, 1st Husrev.

1. Giriş

IV. İran Hanedanı ve ikinci Fars İmparatorluğu'nun adı olarak kurulan Sasani Devleti (226-651)'nin müessisi Sasan, Pars bölgesinde mahalli bir idareci iken oğlu Babekan ile birlikte idareyi sürdürmüş (Sauvaget: 181), oğlu I. Ardeşir, 226'da Tifon'u ele geçirdikten sonra Sasani Devleti'ni resmen kurmuştur (Diakonov 1384: 289). Sasani Şahinşah'ı (Krallar kralı) III. Yezdigirt (632-651)'in erken halifelik yani ilk İslam Devleti ile girdiği on dört senelik mücadeleyi kaybetmesiyle bu hanedan sona ermiştir (Spuller 1349: 1).

Sasani dönemi, İran tarihinin Geç İlkçağ'ını kapsayan etkili dönemlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Birçok yönüyle Fars medeniyetinin en önemli başarılarına tanıklık etmiş ve İran'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesinden önceki son büyük İran İmparatorluğu olmuştur. İran, bu

* Muş Alparslan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi / MUŞ, yilmazkaradeniz44@hotmail.com

dönemde Roma medeniyetini farkedilir bir şekilde etkilemiştir (Garthwaite 2006: 2). Kültürel etkisi imparatorluk sınırlarının çok ötesine, Batı Avrupa, Afrika (Altheim-Stiehl 1992: 87), Çin ve Hindistan'a kadar ulaşmıştır (Sarfaraz-Firuzmandi 1996: 329). Ayrıca bu kültürel etki, Avrupa ve Asya'da ortaçağ sanatının oluşmasında rol oynadıktan sonra (Lambton 1969: 13) erken dönem İslam dünyasına kadar taşınmıştır. Hanedanın kendine has aristokratik kültürü, İran'ın fethini bir Fars Rönesansına dönüştürmüştür. Daha sonra İslami kültürün, mimarinin, yazının ve diğer becerilerin çoğu Sasanilerden çevreye aktarılmıştır (Zerinkob 1999: 305).

Sasani Devleti'nin çağdaşı olan Göktürk Devleti (552-744), Asya Hunlarından ve Aşina soyuna mensup Türkler tarafından kurulmuştur (Kafesoğlu 1995: 92). 542'ye kadar Altay Dağları'nın güney eteklerinde (Taşağıl 2003: 17), İrtiş Nehri mecrasında Avarlara tabi olarak demircilikle uğraşmışlardır (Kafesoğlu 1995: 93). Göktürk Devleti'nin 535'te kurulduğuna dair İşbara Kağan'ın 585'teki bir konuşmasında işaretler bulunmakta ise de kaynaklar 552 tarihi üzerinde birleşmişlerdir. 546'da Göktürklerin başında idareci olarak bulunan Bumin, bağlı bulunduğu Avarlara karşı başlayan Töles ayaklanmasını başarılı bir şekilde bastırınca kendisini Avar hükümdarı ile eşdeğerde görmüş ve kızına talip olmuştur (Taşağıl 2003: 17). Bu isteğin red edilmesiyle başlayan Göktürk-Avar mücadelesinde Göktürkler galip gelmiş ve 552'de Ötüken merkez olmak üzere resmen Göktürk Devleti kurulmuştur (Rasony 1993: 96). Bumin Kağan, başkent Ötüken'de devletin başında bulunurken, batı bölgelerinin idaresini küçük kardeşi İstemi Yabgu (552-576)'ya vermiştir.¹ Bumin Kağan, devletin kuruluşundan bir yıl sonra ölünce yerine oğlu Mukan Kağan (553-572) hakanlık tahtına oturmuştur (Taşağıl 2003: 18).² Mukan Kağan, Avarları yendikten sonra sırasıyla Kitanlar ve Baykal Gölü'nün kuzeyindeki Kırgızlar üzerine sefer açıp onları yenmiştir. Daha sonra İstemi Yabgu ile birlikte hareket ederek Eftalitler (Akhunlar) üzerine başarılı seferler düzenlemiştir (Taşağıl 2003: 20). Mukan Kağan ile birlikte Türkistan'ın en büyük gücü haline gelen Göktürk Devleti, Çin'den başlayıp Bizans'ın başkenti İstanbul'a kadar giden İpek Yolu üzerinde Sasani Devleti ile hâkimiyet mücadelesine girişmiştir. Sasani hükümdarı I. Hüsrev Anuşirvan, incelediğimiz dönemde Göktürklerin batı kanadı eliği (idarecisi) İstemi Yabgu ile siyasî ve askerî ilişkiler dönemini başlatmıştır (Kafesoğlu 1995: 95). Her iki devlet, batıda Bizans ile yapılan ticaretten elde edilen gelirlere mahrum kalmak istememiştir (Buryakov 2002: 235-240).

Sasani Devleti, İpek Yolu üzerinde Göktürk Devleti ile mücadeleye giriştiği dönemde içte sıkıntılar yaşamaktaydı. Bu dönemde piyade askerlerin temin edildiği köylü sınıfının ziraatçılığı ve ürünlerden alınan vergi devletin en büyük gelir kaynağını oluşturmaktaydı. Ordu komutanlıklarını ellerinde bulunduran rical ise ticaret ile uğraşmaktaydı (Ivanev-Petroşevsky 1359: 158). Ancak ülke zenginliği devlet büyükleri, feodaller ve yeni oluşturulan dihanlar, eşraf ve mübedan denilen dinî sınıfların arasında paylaşılmaktaydı. Halkın büyük bir kesimi mahrumiyet içerisinde yaşadığı halde kendilerinden devlete sadık kalması istenmekteydi. İşte bu noktada devletin temelleri sarsıntı geçirmekle karşı karşıya kalıyordu (Diakonov 1384: 295). Çünkü devlet büyükleri ve feodaller sürekli halktan sağladıkları gelirin artmasını istiyorlardı. Bunu gerçekleştirmek için Zerdüş ruhani ve mübedanlar ile ittifak halindeydiler. Zerdüş ruhaniler ise diğer dinlere mensup olanların mallarına el koymayı bir hak olarak görmekteydi. İçtimai sınıflar arasında farklılıklar artınca dağlık alanlarda yaşayan kabileler, düzlüklerde yaşayan göçebeler ve ziraatçı köylülerin devlete bağlılığı zahiri bir şekil almaktaydı (Rıza 1384: 85). Zira Şahinşah'ın bunlarla teması, kabile reislerinden yılda bir defa alınan vergi ile olmaktadır. Vergi zorla alındığı için sarayın tahtı koruması her an tehlike altına girmektedir. Tehlikenin azaltılması saraya her zaman yardım edebilecek zengin bir sınıfın varlığı ile mümkün olmaktadır. Ancak bu sınıflar da ekonomik güçlerine ve devleti etkileme durumlarına göre her an değişebiliyordu. Çünkü hiçbir topluluk ve grubun idare üzerinde hâkimiyeti istenmiyor, sınırsız imkânlar verilmiyordu. Bu siyasette Şahinşah'ın her zaman başarılı olduğu söylenemezdi (Diakonov 1384: 301).

Sasani Devleti'nde bir tehlike anında (iç tehlike) saraya yardımcı olacak zengin gruplar arasında (dihanlar) çoğu zaman çekişme olmuştur. Şahinşah, yeterli derecede bir gücü kendi kontrolünde tutmak için eşraf ve devlet büyüklerine zaman zaman müdahale etmiştir. Yani siyasî ve ekonomik olarak fazla

¹ Bumin Kağan, 552'de Avarları (Juan-juan) yendikten sonra Göktürk Devleti'nin batı kısımlarının idaresini küçük kardeşi İstemi Yabgu'ya vermiştir. İstemi Yabgu ve oğlu Tardu'nun faaliyetleri, devletin 582'de ikiye ayrılmasına kadar I. Göktürk Devleti içinde mütalaa edilmektedir. Bu dönemde Doğu Türkistan'ın doğu ucunda bulunan Hami şehrinde Karadeniz'e kadar uzanan geniş topraklar İstemi Yabgu'nun idaresinde kalmıştır. Altay Dağları'nın batısından başlayarak Hazar Denizi'ne kadar olan sahada dağınık halde yaşayan Töles ve On Ogur boylarını itaat altına almıştır. Bkz. Ahmet Taşağıl, *Göktürkler I*, Ankara 2003, s. 31.

² Bumin Kağan'ın ölümünden sonra önce yerine oğlu Kara (K'o-lo) geçmiştir. 553 yılının Mayıs ayında Batı Wei Devleti'ne elçi gönderip elli bin atı hediye olarak sunmuştur. Kara Kağan (I-hsi-chi Kağan) aynı yıl içerisinde ölmüş, yerine kardeşi Mukan geçmiştir. Bkz. Ahmet Taşağıl, *Göktürkler I*, Ankara 2003, s. 18-19.

güçlenmelerini engellemiştir. Ancak idare gücünün elde tutulması maddi imkânlarla bağlı olup hazinenin zenginliği, istifade edilebilecek unsurların kullanılmasında gerekli görülmüştür. Çünkü eşraf ve devlet büyükleri daha fazla maddi güce sahip oldukları zaman kolaylıkla isyanların çıkmasını sağlamışlardır (Diakonov 1384: 303).

Hüsrev Anuşirevan'ın babası I. Kubad (488-531), içteki dengeyi sağlamak için Mazdekiler ile feodallerin mücadelesinde Mazdekleri himaye ve hatta teşvik ederek zengin mülklere sahip feodallerin güç kaybetmelerini istemiştir (Naskali 2000: 395). Ancak Mazdekiler bunu fark edememiş, devlet büyükleri ve feodallere karşı başlattıkları mücadeleye halkı da dâhil etmişlerdir (Diakonov 1384: 341). Hareketlerinde ifrata kaçtıkları için de halk nezdinde mevkilerini kaybetmişlerdir. Bu hengâme içerisinde tahta oturan I. Hüsrev Anuşirevan (531-579), babasının kurduğu dengeleri muhafaza etmeye çalışmıştır (Kadıyanı 1376: 387). Ancak Mazdek isyanlarının eşraf ve feodallerin gücünü ve mevkilerini zayıflatması kısa süreli olmuş, bu sınıflar hiçbir zaman etkisiz olmamışlardır. Mazdek isyanları sırasında mülkleri müsadere edilenlerin mülkleri, kadınları yanlarından alınanların kadın ve kız çocukları tekrar iade edilmiştir. Hatta evlenecek kızların çeyizlerini devlet karşılamıştır (Diakonov 1384: 346). Bu dönemde zayıflayan tek kesim, toplumun büyük bir kısmını oluşturan özgür ve geliri az tabaka olmuştur (Rıza 1384: 86).

Sasani hükümdarı I. Hüsrev döneminde meydana gelen önemli hadiselerden bir diğeri ise oğlu Anuşzad (Anuşgüzad)'ın Sasani tebâsı olan Hristyanlar ile birlikte isyana teşebbüs etmesi olmuştur. Anuşzad, isyan sırasında yakalandıktan sonra gözlerine mil çekirilmiştir. Bu isyandan sonra Hristyanlara dinî ayinlerinde serbestiyet verilmiş ve devlete bağlı kalmaları sağlanmıştır (Cristiansen 2531: 405). Başka dinlere karşı sert tavır içerisine girmiş olan Zerdüşt ruhaniler, Mazdek isyanları sırasında olduğu gibi bu isyanda da yok olma tehlikesi geçirmişlerdir. Ruhani ve mübedan kesimi mevcut idare sayesinde kurtulduklarını fark etmeye başlamıştır. Zerdüşt ruhaniler bundan sonra başka dinlere karşı bağnazlığın kendileri için çok tehlikeli olduğunu anlamış ve yaptıkları zulmü terk etmişlerdir. Aynı şekilde hükümdar da diğer dinlere karşı hoşgörülü olmaya başlamıştır. Bu dönemde Sasani hâkimiyetinde yaşayan Arap, Deylem ve Ermenilerin muhtariyet için başkaldırmamalarında bu siyasetin etkisi olmuş, saraya karşı faaliyetleri azalmıştır (Rıza 1384: 87).

I. Hüsrev, kendi döneminde devlet idaresini başka gruplarla paylaşmamak için hazine ve orduyu kendi uhdesinde tutmaya çalıştı. Bu yüzden Sasani ordusu bu dönemde gücünün zirvesine çıktı. Mazdek isyanları sırasında babaları öldürülenlerin çıkarılmış oldukları isyanları ordu sayesinde bastırdı. İsyancıları bastırıldıktan sonra yukarıda izah edildiği gibi servetleri ellerinden alınıp malları müsadere edilenlerin mallarını sahiplerine geri iade etti. Bir kısım mülkleri ve gelir kaynaklarını devlet hazinesine aldı. Bu dönemde en önemli gelir kaynağını İpek Yolu'ndan gelen gelirler oluşturmaktaydı. Bazen buradan gelen gelirler de orduya yeterli gelmiyordu. Ordu içerisinde dengeleri sağlamak ve yönetime karşı isyanları önlemek için daimi birlikler oluşturdu. Bunun için iyi ok atan ve ata binen süvari Saka (İskit) Türklerinden asker temin etti. Orduya sürekli talim yaptırarak aralarındaki dayanışmayı sağlamaya çalıştı. İpek Yolu hâkimiyeti için yeni oluşturduğu orduyla Göktürlere karşı başarılı olmaya çalıştı (Cristiansen: 390-394).

Çalışmamızda Sasani Devleti'nin I. Hüsrev zamanında Göktürk Devleti ile İpek Yolu üzerindeki hâkimiyet mücadelesini ve iki devletin Bizans ile siyasî manevralarını ortaya koymaya çalıştık. Göktürk Devleti'nin Sasanilerle komşu olmasından sonra İstemi Yabgu'nun hem bu devleti ve hem de Bizans'ı etkisizleştirmek için izlediği akıllı siyaseti, kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda anlattık.

2. İpek Yolu Üzerinde Sasani – Göktürk Mücadelesi

Sasani Devleti'nin çağdaşı Göktürk devletiyle siyasî ve askerî temaslarına ait tarihi kayıtlarla 545'ten itibaren rastlanılmıştır. Göktürk hakani Bumin Kağan, henüz devletin başına geçmeden önce Sasanilerle temaslara girmiştir. Ancak bu dönemler ile ilgili sarıh bilgiler elde edilememiştir. 552'de Göktürk Devleti'ni kuran Bumin Kağan, 555'te Maveray-ı Seyhun bölgesini hâkimiyetine aldıktan sonra Sasanilere komşu olmuş, bu devlet ile siyasî ve askerî ilişkilere girmiştir. Kendisi doğuda (başkent Ötüken) devletin başında bulunurken, kardeşi İstemi Yabgu'yu batıda gerçekleştirilecek fetihlerle görevlendirmiştir.³ Göktürklerin İstemi Yabgu liderliğinde batıya doğru hızlı ve başarılı hareketleri bir

³ İki kardeşin On Ogur Türklerinden olduğu ve İstemi isminin Ogur dilinden geldiği, Ogur dilinin bugünkü Ogur-Finlandiya dilinin bir alt birimini oluşturduğu iddia edilmiştir. Bazı araştırmacılar Mansi ve Hanti dillerini de bu gruba dâhil etmişlerdir. Bu dilin Sibirya'dan Avrupa'ya yapılan göçler neticesinde geçtiğini söylemişlerdir. Bazı araştırmacılar ise İstemi Yabgu'nun Moğollardan Türkçe'ye geçen Bahadır ünvanını kullandığını kaydetmişlerdir. Bkz. G. Gyroffy, *Du clan Hongrois au comitat de la tribu a pays II*, Voulume 92, Budapest 1958, s. 950.

mukavemetle karşılaşmadan devam etmiştir. İstemi Yabgu, 555'teki hareketinde Hazar Denizi kıyılarına ulaşmış, bu dönemde Aral Gölü Türkler ile Sasaniler arasında sınır olmuştur. Böylece Türk hâkimiyeti Çin'den Ceyhun Nehri kenarına, Seyhun Nehri'nden Çaç (Taşkent)'a kadar uzanmıştır (İstahri 1347: 226).⁴

Göktürkler ile Sasanilerin sınır komşuluğu kuzey sınırındaki Taşkent ve Sirderya'dan Amuderya ve Aral Gölü güneyine kadar uzanmaktaydı. İpek Yolu güzergâhındaki iki önemli şehirden Soğd ve Buhara, o sırada başka bir Türk devleti olan Eftalit (Heftalit-Akhun) Devleti'nin hâkimiyetinde bulunmaktaydı. 557'de bugünkü Kazakistan toprakları, Heftreved ve Hazar bölgesi Türk egemenliği altındaydı. Göktürkler, 558'de Akhun, Avar ve On Ogurlar ile savaştan sonra hâkimiyetlerini Volga Nehri'ne kadar ulaştırmışlardı (Rıza 1384: 89). Avarlar, batıya doğru Göktürk yayılması sırasında Kafkasların kuzeyine, bugünkü Dağıstan bölgesine yerleşti. Ancak batıya doğru Göktürk muhacereti Volga'dan öteye gitmedi. Çünkü geniş bir coğrafi alanda dağılma riski her zaman mümkün olabilirdi. Devlet merkezinin hâkimiyeti sağlamada sıkıntı çekebileceği alanlardan ziyade halkı bir arada tutma siyaseti benimsedi. Bundan sonra Sasani, Çin ve Bizans ile mücadeleye girildi. Ancak hala Avar tehlikesi de ortada duruyordu (Barthold 1352: 167).

Avarlar başlangıçta Alanlar ile ittifak kurmuşlardı.⁵ Bizans imparatoru Justinianos, Alanların Bizans ile müttefik olmalarından istifade ederek bu ittifakı kendi lehine çevirmeye çalıştı. Bu dönemde Göktürklerin Avarlar üzerine olan hücumları onları Sasani hükümdarı I. Hüsrev'e yaklaştırdı. 558'de Sasani-Avar diplomatik görüşmeleri ittifakı beraberinde getirdi. 628'e kadar süren bu ittifak Bizans için tehlike oluşturarak yıkılma tehlikesi geçirmesine sebep oldu (Gumilev 1967: 38). Göktürk Devleti de bu ittifaktan zarar gördü. Çünkü Sasaniler ile Türkler arasında kalan Eftalitler (Akhun) Devleti, her ikisine de hasım idi. İstemi Yabgu, yaklaşan tehlike karşısında Bizans imparatoru Justinianos yerine I. Hüsrev ile sulh anlaşması yapma teşebbüsünde bulundu. O sırada Sasani Devleti'nden Göktürk hakanına gelen elçi, I. Hüsrev'in İstemi Yabgu'nun kızı ile evlenmek istediğini söyledi. Taberi ve Mesudi'de kaydedildiğine göre, İstemi Yabgu teklifi kabul ederek kızı Fakim'i Sasani sarayına gelin olarak gönderdi (Mesudi 1356). İki devlet arasında gerçekleşen akrabalıktan sonra başlayan diplomatik görüşmeler, 560'da Eftalitler üzerine sefer düzenlenmeyi esas alan anlaşma ile neticelendi (Taşağıl 2003: 32). Sasaniler bu anlaşma ile daha önce Eftalitler tarafından öldürülen hükümdar Firuz'un intikamını almayı ve ticari ehemmiyeti önemli olan Soğd'u ele geçirmeyi planlamışlardı (Rasony 1993: 96).

Eftalitler (Akhun) Devleti, bu sırada üç ateş arasında Türk, İran ve Hind saldırılarıyla karşı karşıya kalmıştır. Sasani Devleti, Eftalit tehlikesi sebebiyle doğu siyasetinde ılımlı davranarak Eftalitlere batıdan saldırmıştır (Taşağıl 2003: 32). I. Hüsrev, 562'de gerçekleştirdiği sefer ile Eftalitleri yenilgiye uğratmıştır İstemi Yabgu ise Eftalitler üzerine kuzey doğudan saldırıya geçerek Hoten bölgesi ve Çaç (Taşkent)'ı feth etmiştir. Böylece Akhun Devleti yenilgiye uğratıldıktan sonra toprakları Ceyhun sınır olmak üzere Göktürkler ile Sasaniler arasında paylaşılmıştır (Aliyev 1970: 158-180).

I. Hüsrev, Eftalit galibiyetinden sonra devlet büyükleri karşı çıkmasına rağmen büyük bir orduyla Horasan'a sefer düzenlemiştir. Ancak burada Göktürklerle karşı karşıya gelmiş ve yenilmiştir. Savaşta alınan yenilgi, o zamana kadar Sasani Devleti'nde ortaya çıkmayan bazı ihtilafları da beraberinde getirmiştir. Göktürk-Sasani ittifakı bozulup bölgede hâkimiyet mücadelesi başlamıştır. Göktürk Devleti,

⁴ Firdevsi'ye göre Türk-Sasani sınırları açık bir şekilde biliniyordu; "*Heman ta leb-i reved-i Ceyhun ez Çin, ber o handendi bedad-i aferin Sipahdar ba leşker ve genc ve tac, be Güllariyun (Seyhun) bud zan su-yu Çaç.*" Bkz. Firdevsi (1970). *Şahname-i Firdevsi, Metn-i İntikadi VIII* (tash. Rüstem Aliyev), Moskova, s. 156.

⁵ Alanlar Aryani ırkından olup İran dilini konuşmuşlardır. Bazı tarihçiler Alanları Sarmat gruplarından saymakta ve yerleştikleri alanlar olarak Avrupa ve Asya'daki geniş düzlükleri göstermişlerdir. Sarmatların topraklarını ise Aral Gölü'nün doğu bölgesinden bugünkü Romanya ve Macaristan topraklarına kadar olan alana teşmil etmişlerdir. Sarmatlar Saka (İskit) Türklerinin tazyikiyle Kafkaslara doğru gelmiş, Bizans ve Partlarla savaşmak zorunda kalmışlardır. Bu iki devletin bir kısım topraklarını ele geçirmişlerdir. Bu yüzden gerek Avrupa ve Asya'da, gerekse Karadeniz'in kuzeyindeki milletlerin tarihinde önemli roller oynamışlardır. Sarmatlar M. Ö. 1. asrın sonu ile M. S. 4. asra kadar geçen sürede etkili olmuşlar, M. Ö. 1. asırda Sakalar Karadeniz kıyılarına kadar sürmüşlerdir. Bundan sonra bölge *Sarmatiya* olarak anılmaya başlanmış ve Bizans ile mücadele dönemine kadar gelinmiştir. Sarmatlar Roksolan, Alan, Sirak ve Aorslana gruplarına ayrılmışlardır. Roksolan ve Alanlar Sarmatların esas kolunu oluşturmuşlardır. Alanlar daha sonra İspanya ve Kuzey Afrika'ya kadar gitmişlerdir. Karadeniz'in kuzeyindeki arazileri Daryal Nehri'ne kadar uzanmıştır. Bizans kaynaklarında *Alani* şeklinde anılmışlardır. Alanlar ise kendilerini *Eyron* ve *Eron* şeklinde telaffuz etmişlerdir. Bu ismin İran ile ilgili olduğu iddia edilmiştir. Bu bölgedeki halk çin kullanılan diğer bir isim ise *As* olarak geçmiştir. Gürcüler Alan halkına *Os*, Ruslar *Yas* ismini kullanmışlardır. Bugünkü Rusçada Alan halkı *Oset* olarak söylenmektedir. Barthold, *Oset* isminin *As*'tan geldiğini söylemiştir. M. Ö. 2. asırda Çin seyyahları *Yan-tsay* ismini kullanmışlardır. Daha sonra *Alan* olarak kullanılmaya başlanmıştır. Asya Hunları 372'de Alan ordusunu mağlup edip yerlerinden sürünce, onlar da VIII. ve IX. asırda Hazar bölgesine gelmişlerdir. Burada Hazarlar ve Bizans ile mücadeleye girişmişlerdir. 1238'deki Moğol-Tatar darbesiyle Alan halkı dağılmış ve bugünkü *Osetya*'da kalmışlardır. Bkz. İneytullah Rıza, *İran ve Türkan der Devre-i Sasaniyan*, Tehran 1384, s. 90-91

Sasanilere ait kuzey ticaret yollarını ele geçirmiş ve onları büyük bir gelir kaynağından mahrum bırakmıştır. Ticaretin ve ticari kervanların merkezi olan Soğd şehri Sasani hâkimiyetinden çıkmıştır. Böylece büyük bir gelir kaynağı kaybedilmiştir (Aliyev 1970: 157).

Eftalitlerin yenilgisi Göktürlere sadece siyasî bir üstünlük sağlamamıştır. Soğd şehri gibi büyük bir ekonomik kaynağa sahip olmayı beraberinde getirmiştir. Zira doğudan batıya uzanan ticari kervan yolu artık Türklerin eline geçmiştir. Bu yol, Kaşgar'dan Şapurgan ve Türkistan'ın güneyine, buradan Horasan'a geçerek Rey ve Hemedan'dan Bizans-Sasani sınırına kadar gelmiştir. Sınırdan ise Bizans'ın başkenti İstanbul'a geçmiştir. Çin ile Bizans arasında adeta ticari bir köprü olmuştur (Gumilev 1999: 70). Tarihte İpek Yolu olarak geçen bu uzun güzergâhı geçmek için Çin'den Sasani sınırına kadar kervanlarla yüz elli gün yürümeyi gerektirmiştir. Sasanilerin doğu sınırından batı sınırına kadar olan mesafe ise seksen günlük olarak hesaplanmıştır. Çin, bu dönemde İran'dan çivit otu, boya, halı ve değerli taşlar satın almış, Sasaniler ise Çin'den aldığı ipekli kumaşları batıya satmıştır (Rıza 1384: 93).

Sasanilerin hedefi sadece İpek Yolu'nu kontrol altında tutmak değil, aynı zamanda Bizans'ı doğudan gelen ticari mallar ve bunlarla yapılan ticaretten mahrum edip zayıflamasını sağlamaktır. Bunun için Bizans'a giden başta ipek olmak üzere ticari malların fiyatını yüksek tutup kazancı azaltmaya çalışıyordu. Ekonomik olarak zayıflayacak olan Bizans, istediği şekilde ve yeterli miktarda ordu bulunduramayacaktı. Bizans ise buna karşı alternatif yollara başvuruyordu. Bu yollardan biri de Avrupa ile ticari alış veriş yapmaktır. Ancak burada da bir sıkıntı meydana gelmekteydi. Şöyle ki, I. Hüsrev, Bizans'ın Avrupa ile ticaret hamlesine karşı batıya gönderdikleri ipek ve diğer ticaret mallarının fiyatlarını yüksek tutuyor, bazı mallarda kısıtlamaya gidiyordu. Böylece Bizans'a alternatif olabilecek çareler bırakılmıyordu.

Bizans Devleti, Sasani hamlelerine karşılık başka çareler bulamayıp sadece düşmanlık beslemekle yetinmiştir. Ancak iki devlet arasındaki barış zamanlarında gerçekleşen ticaret ile Bizans altınları İran'a akmaya devam etmiştir. Bizans'ın çare bulamadığı bu durum karşısında imparator II. Justinianos (565-578) yeni bir projeyi gündeme getirmiştir. Buna göre güneyde Habeş gemileri vasıtasıyla Hind Okyanusu üzerinden İstanbul'a ticaret mallarını getirmeyi düşünmüştür. Bunun için Arabistan'ın güneyindeki Himyeri Devleti ile temasa geçmiş, ancak okyanusun Sasani kontrolünde olması bu projeyi akim bırakmıştır. Habeş gemicileri de Hind Okyanusu'nda Sasani gemicilerine karşı başarılı olamamıştır. Sasani hükümdarı I. Hüsrev'in 570'de Yemen'i fethetmesinden sonra Kızıldeniz ve Hind Okyanusu'nda tam hâkimiyet kurması, Bizans üzerindeki bütün kapıları kapatmıştır (Diakonov 1384: 351). Üstelik Yemen'deki bütün Habeşliler de oradan sürülmüştür. İki devlet birbirine üstünlük kurmaya çalışırken, Göktürk Hakanı sahneye çıkarak dünya siyasetini etkileyecek gelişmelerden olan İpek Yolu'nun kontrolünü eline geçirmiştir (Rıza 1384: 93).

Göktürkler, Eftalitleri yendikten sonra Soğd halkını tabiyete almışlardır. Soğd tüccarları da işlerinde yetenekli olup kontrollerindeki ipek ticaretini Türklerin istifadesine sunmuşlardır. Çin ile Soğd arasındaki yol tekrar açılmış, Göktürkler bu ticari yoldan gelen ipek ve diğer ticari malları nasıl değerlendireceklerini bilmedikleri zaman, Soğdlu tüccarlar devreye girerek Bizans pazarlarında satmalarını önermişlerdir. Göktürk Devleti için bu işin tek sıkıntısı, yolun Sasani sınırlarından geçen kısmının nasıl kullanılacağı olmuştur (Gumilev 1999: 44).

İstemi Yabgu, İpek Yolu'nun İran kısmını kullanmak ve Sasani gücünü kırmak için diplomatik yollara başvurmuştur. Soğd ileri gelenlerinden bir tüccarı elçi sıfatıyla I. Hüsrev'e göndermiştir. Elçi aracılığıyla gönderilen teklifte, ticaret yolunun Sasani topraklarından geçen kısmının kullanılması izni istenmiştir. Bu iznin verilmesi karşılığında ise ipeğin ucuz bir fiyat ile kendilerine satılacağı önerilmiştir. Öneriler arasında Sasani toprakları üzerinden Bizans ile ticaretin yapılması isteği de bulunmuştur (Sinor 2000: 383). I. Hüsrev, Bizans'ın Fırat Nehri boyunca asker sevk ettiği ve Sasanileri tehdit ettiği gerekçesiyle bütün bu teklifleri red etmiştir. Teklifin red edilmesinde İran halkının ipek ihtiyacının devlet tarafından karşılanması etkili olmuşsa da esas sebep farklı olmuştur. Sasani hükümdarı devlet hazinesinden ipeğe sarfedilecek paranın, doğu ve batıda seferlere hazırlanan ordunun masraflarını karşılamada sıkıntı meydana getireceğini düşünmüştür (Gökalp 1973).

I. Hüsrev, Göktürk Hakanı Mukan Kağan'dan gelen elçiye verilecek cevapta orta bir yol bulmuştur. Satın alınmış olan ipeklileri elçinin huzurunda toplatıp ateşe atmış, bu hareketle ipeğe ihtiyaçları olmadığını göstermeye çalışmıştır. Türk elçisi bunun red cevabı olduğunu ve Sasanilerin asla bu yolun kullanılmasına rıza göstermeyeceklerini anlayıp geri dönmüştür (Pigulevskaya: 209). Türk hakanı bu olaydan sonra Soğdluların ısrarı ile başka bir elçilik heyetini Sasanilere göndermiş, ancak onlar

da başarılı olamamış ve geri dönmüşlerdir. Son elçilik heyetinin dönüş yolculuğu sırasında heyettekilerin çoğu hastalıktan ölmüş, ancak dört kişi geri dönebilmiştir (Rıza 1384: 96).

Soğd bölgesinin ele geçirilmesinden sonra bazı devlet adamları Göktürk Hakanı'nın, Sasani Devleti ile ittifaktan vazgeçip Bizans ile anlaşmasını tavsiye etmişlerdir. Ancak Bizans ile yapılacak ticarete kullanılacak olan Hazar'ın kuzeyindeki yollar mali olarak pahalıya mal oluyordu. Ayrıca bu güzergâhta On Ogurların ticari kervanlara saldırıp yağmalama ihtimali de yüksekti. İran yolu daha ekonomik, kısa ve güvenli idi. İstemi Yabgu, tam bu noktada Sasanilerle savaşı göze aldı. Savaşa sebep olarak da Sasanilere gönderilen Türk elçilerinin öldürülmesi gösterilecekti. İstemi Yabgu, Bizans'ın olası hamlesini önlemek ve kendi tarafına geçmesini sağlamak için İstanbul ile diplomatik girişimleri başlatarak savaş hazırlıklarına girişti. (Pigulevskaya 1353).

Sasani Devleti ile uzlaşmadan artık ümidini kesen İstemi Yabgu, Soğd tüccar Maniakh başkanlığındaki bir heyeti 567'de Bizans imparatoru II. Justinianos'a göndermiştir.⁶ Bizans imparatoru, Türk heyetini iyi karşılayıp İstemi Yabgu'nun Türkçe (İskitçe) mektubunu Maniakh'ın ağzından bizzat dinlemiştir (Kafesoğlu 1995: 96). Mektupta, iki devletin müttefik olarak Sasanilere sefer düzenlemesi önerilmişti. Bu teklifi kabul eden imparator, Zamarkhos başkanlığındaki Bizans heyetini 569'da İstanbul'dan Tanrı Dağları'ndaki İstemi Yabgu'nun huzuruna göndermiştir. Bu ittifakı haber alan I. Hüsrev, Göktürklerle savaşı göze alamamış, İstemi Yabgu'nun nezdine bir elçi göndererek sulhant yana olduğunu bildirmiştir. Sasanilerle savaşa karar veren İstemi Yabgu, Bizans elçisinin de huzurda olduğu sırada Sasani elçisini tahkir etmiştir (Gumilev: 46). Savaşın kaçınılmaz olduğunu gören Sasani elçisi, çaresiz bir şekilde ülkesine dönmüştür. İstemi Yabgu'nun siyasi teşebbüsü sonuç vermiş, hem 571'de akdedilen anlaşma ve hem de Bizans'ın Ermenileri desteklemesi yüzünden Sasani-Bizans Savaşı başlamıştır (Diakonov 1384: 352).

İstemi Yabgu, izlediği siyaset ile Göktürlere rakip iki devleti savaşa sürüklemiştir. Göktürklerin süvari ordusu bundan istifadeyle süratli bir şekilde Amuderya (Ceyhun)'yı geçip o sırada Sasani topraklarında geçmekte olan ticaret kervanlarını ele geçirmiştir. Ancak Türk ordusunun Sasani topraklarındaki ilerleyişi fazla devam edememiştir. Çünkü Sasanilerin V. asırdan beri Eftalit (Akhun) akınlarına karşı kurdukları askerî istihkâmlar bu dönemde de önemlerini korumuşlardır. Göktürk ilerleyişi bu istihkâmlar tarafından durdurulmuştur. İstemi Yabgu, Sasani askerlerine karşı alınacak bir yenilginin kendisi için iyi olmadığını düşünmüş, askerlerin 569'da Soğd şehrine dönmelerini sağlamıştır. Böylece Sasanilere karşı düzenlenen ilk askerî sefer başarısız olmuştur (Cristiansen 2531: 397).

Göktürklerin Sasanilere karşı sefer düzenledikleri ve netice almadan geri döndükleri sırada beklenen fırsatı Bizans sağlamıştır. Bizans'ın 571'de Sasanilere savaşa açması, Göktürkleri tekrar harekete geçirmiştir. I. Hüsrev, aynı tarihlerde batıda Bizans ile savaşırken, aynı zamanda doğuda fetihlere girişmiştir (Ostrogorsky 1995: 73). Hindistan ile Afganistana arasındaki Sind, Best, Rahec, Zabilistan, Toharistan ve Kabilistan'ı Sasani topraklarına katmıştır. Çoğaniler de bu dönemde Sasani tabiyetini kabul etmişlerdir. Ancak Soğd bölgesi Göktürklerin elinde kalmaya devam etmiştir. Çok geçmeden İstemi Yabgu ile I. Hüsrev arasında başlayan diplomatik görüşmeler sulh anlaşmasının imzalanması ile sonuçlanmıştır (Rıza 1384: 97).

I. Hüsrev, İstemi Yabgu ile imzaladığı anlaşma Sasaniler için bir başarı olmuştur. Zira Göktürklerin Bizans ile birlikte hareket etmeleri engellendiği gibi doğuda fethedilen yeni yerler ile devletin sınırları genişlemeye devam etmiştir. Ayrıca Göktürkler ile anlaşmaya varılması, Sasani ordularının Bizans'a karşı yapılacak savaşa sevk edilmelerini sağlamıştır. 572'de Sasani-Bizans savaşı başlamıştır (Özmenli 2008: 329).

I. Hüsrev Anuşirevan, İskit takviyeli disiplinli ve eğitimli ordusuyla Bizans'a karşı yaptığı savaşı kazanmıştır. Savaşın kazanılmasında Göktürklerin akdedilen anlaşmaya bağlı kalarak tarafsız davranmalarının büyük payı olmuştur. (Rıza 1384: 97). Göktürk Devleti de bu sırada Avarlar ile savaş halinde olduğu için bu yönde bir tazyik olmamıştır. Savaşta Avarlar Hazar Denizi'nin kuzeyindeki yerleri ele geçirmiş, Göktürk ordusu mecburen güneyden batıya kaydırılmıştır. 567-571 yılları arasında Kafkasların kuzey tarafları tamamıyla Türk hâkimiyetine geçmiş, Bizans ile komşu olunmuştur. İstemi Yabgu, Bulgar halkını tabiyete aldıktan sonra Abhaz, Bencer ve Hazar'ı feth etmiştir (Taberi 1352: 647-648).

⁶ Bu heyet Türklerden Bizans'a giden ilk heyettir. Bkz. İbrahim Kafesoğlu (1995). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, s. 95.

Taberi ve Salibi, I. Hüsrev'in Bizans'ı yendikten sonra batıdaki Hazar ülkesine sefer düzenleyerek buraları hâkimiyetine aldığından bahsetmişlerdir (Taberi 1352: 649). Ancak böyle bir kayda başka kaynaklarda rastlanılmamıştır. Salibi, I. Hüsrev'in kuzeyde Türklere karşı yaptığı seferin Antakya'nın fethinden sonra olduğunu söylemiştir. Muhtemelen böyle bir sefer 570-576 yılları arasında cereyan etmiştir. 576'da Göktürk ordusunun da harekete geçtiği ve Karadeniz'in kuzeyine gelerek Bizans ile mücadele ettiği iddia edilmiştir. Çok geçmeden Kırım bölgesine Göktürk akını başlamışsa da burada pek de başarı sağlanamamış, Kafkasların batısından Bizans'ın tazyiki gerçekleşmiştir. Göktürk ordusu bir müddet sonra Dağıstan taraflarına çekilmek zorunda kalmıştır. Bizans, bundan sonra Türk akınlarından kurtulmuştur (Rıza 1384: 98).

Sonuç

Sasani-Göktürk ve daha sonra Bizans'ın da katılımıyla üç devletin siyasî ve askerî mücadelesine sahne olan İpek Yolu güzergâhı, tarihin en eski dönemlerinden itibaren önemini muhafaza etmiştir. Dünya ticaret döngüsünün merkezi sayılan bu güzergâh, eskiçağlardan itibaren birçok devlet ve imparatoru kendisine çekmiş, çok sayıda savaşa sahne olmuştur. VI. asrın ikinci yarısındaki mücadele Göktürkler ile Sasaniler arasında olmuştur. Göktürk Devleti'nin kuruluşu ve İstemi Yabgu'nun batıda görevlendirilmesinden sonra Sasanilerle başlayan mücadele, Bizans'ın da işin içerisine girmesiyle önemli hale gelmiştir.

Göktürk Devleti'nin kurucusu Bumin Kağan'ın Seyhun'a kadar hâkimiyetini genişletmesi ve kardeşi İstemi Yabgu'nun bu hâkimiyeti Aral Gölü'ne kadar yayması, o dönemde dünya siyasetinde etkili olan Göktürk ve Sasani devletlerini komşu yapmıştır. Bu komşuluk pek de barış içerisinde geçmemiş, İpek Yolu üzerinde önemli bir konumda olan Ak Hun topraklarını ele geçirme mücadelesine dönüşmüştür. Sasaniler, kendi topraklarından batıya doğru akan ticaretten en iyi payı almak istemiştir. Göktürk Devleti ise bu ticari avantajı kaptırmak istememiştir. Ayrıca ticaretinin büyük bir kısmı buraya bağlı olan Bizans zarara uğramak istememiştir. Sasani Devleti'nin o dönemde Mazdek gibi iç sıkıntılar içerisinde bulunması, Göktürkleri siyasî olarak avantajlı hale getirmiştir. İnisyatifini ele geçiren İstemi Yabgu, I. Hüsrev'i yönlendirerek Akhun topraklarının iki devlet arasında paylaşılmasını sağlamıştır. Daha sonra iki devlet arasında Ceyhun Nehri sınır kabul edilmiştir. Kuzeyde bu sınırı geçen Göktürkler, kuzey ticaret yolları ile Soğd bölgesini ele geçirerek Sasanileri sıkıştırmışlardır. Sasani İmparatoru I. Hüsrev, Göktürklerin bu hamlesi karşısında alternatif çare olarak Bizans'a kadar giden ticari akışa ambargo uygulamıştır. Bizans, çıkış yolu olarak Arabistan'ın güneyindeki Himyeri Devleti ile temasa geçmiş ve Çin'den denizyolu ile gelecek ticari malları buradan almaya teşebbüs etmiştir. Ancak Okyanusun Sasani hâkimiyetinde olması dolayısıyla Sasani-Bizans gerginliği ortaya çıkmıştır. İki devlet arasındaki gerginliğe, Göktürklerin Soğd tüccarlar vasıtasıyla Bizans ile ticaret yapma teşebbüsü de eklenince, Sasani-Bizans Savaşı kaçınılmaz hale gelmiştir. Göktürklerin idare ettiği bu siyaset, Sasani Devleti'nin Bizans'a karşı yenilmesini sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- ALİYEYEV, Rüstem (1970). *Şahname-i Firdevsi, Metn-i İntikadi III*, Moskova.
- BARTHOLD, V. V. (1350). *Abyari-i der Türkistan* (terc. Kerim Kişaverz), Tehran.
- BARTHOLD, V. V. (1352). *Türkistan der Ahd-ı Hücum-u Moğol I* (terc. Kerim Kişaverz), Tehran.
- BARTHOLD, V. V. (1352). *Türkistanname* (terc. Kerim Kişaverz), Tehran.
- BURYAKOV, Yuriy F. (2002). "Eski ve Orta Çağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri," *Türkler Ansiklopedisi III*, Ankara, s. 234-242.
- CRISTIANSEN, A. (2531). *İran der Zaman-ı Sasaniyan* (terc. Reşid Yasemi), Tehran.
- DIAKONOV, Mikhailoviç (1344). *Eşkanian* (terc. Kerim Kişaverz), Tehran.
- DIAKONOV, Mikhailoviç (1384). *Tarih-i İran-ı Bastan* (terc. Ruhi Erbab), Tehran.
- GARTHWAİTE, G. R. (2006). *The Persians*, Blackwell.
- GÖKALP, Cevdet (1973). *Kaynaklara Göre Orta Asya'nın Önemli Ticari ve Askeri Yolları (MS. 552-999)*, Ankara.
- GUMILEV, L. Nikolayeviç (1967). *Drevnie Tiurki*, Moskova.
- GUMILEV, L. Nikolayeviç (1999). *Eski Türkler* (terc. Ahsen Batur), İstanbul.
- IVANEV, M. S.-PETROŞEVSKY, P. (1359). *Tarih-i İran ez Zaman-ı Bastan ta İmrüz* (terc. Keyhüsrev Kişaverzi), Tehran.

- İSTAHRÎ, Ebu İshak İbrahim (1347). *Mesalik ve Memalik* (terc. İrec Afşar), Tehran.
- KADIYANÎ, Abbas (1376). *Ferheng-i Fişerdeh Tarih-i İnan*, Tehran.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1995). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul.
- LAMBTON, Ann K.S. (1969). *Landlord and Peasant in Persia*, Newyork.
- MESUDÎ, Ebul Hasan Ali bin Hüseyin (1356). *Mürucu'z-zeheb ve Ma'denü'l-Cevahir II* (terc. Ebul Kasım Payende), Tehran.
- NASKALÎ, Esko (2000). "İnan" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi XXII*, İstanbul, s. 392-395.
- OSTROGORSKY, G. (1995). *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara.
- ÖZMENLÎ, Mehmet (2008). "V.-VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti-Sasani Devleti-Ermeni Derebeylerinin Mücadeleleri ve Türkler," *Ç. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi 17/3*, s. 323-332.
- PIGOULEVSKAYA, N. V. – YAKOUBOVSKY. A. (1346). *Tarih-i İnan ez Devran-ı Bastan ta Payan-ı Sudde-i Hicdehum* (terc. Kerim Kişaverz), Tehran.
- PIGULEVSKAYA, N. V. (1353). *Tarih-i İnan ez Ahd-ı Bastan ta Kurn-u 18* (terc. Kerim Kişaverz), Tehran.
- RASONYI, L. (1993). *Tarihte Türklük*, Ankara.
- RIZA, İnaletullah (1384). *İnan ve Türkan der Ruzigâr-ı Sasaniyan*, Tehran.
- SARFARAZ, Ali Akbar – FİRUZMANDÎ, Bahman ((1996). *Mad, Hakhamanishi, Ashkani, Sasani*, London.
- SAUVAGET, Jean (1366). *Müddehil-i Tarih-i Şark-ı İslâmî* (terc. Aferin Ensarî), Tehran.
- SINOR, Denis (2000). "Kök/türk İmparatorluğunun Kuruluş ve Yıkılışı (terc. Talat Tekin)," *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul, s. 383-424.
- SPULLER, Bartold (1349). *Tarih-i İnan* (terc. Cevad Felaturi), Tehran.
- TABERÎ, Muhammed bin Cerir (1352). *Tarih-i Taberi II* (terc. Ebul Kasım Payende), Tehran.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2003). *Göktürkler I*, Ankara.
- ZERİNKOB, Abdulhüseyin (1373). *Tarih-i İnan Ba'de ez İslâm*, Tehran.